



בחיל ובגיל

עיון ב"שיר השקר" של נתן אלתרמן

זיוה שמיר

א. האירועים שהובילו לכתיבת "שמחת עניים"

יצירתו הגדולה של אלתרמן "שמחת עניים" נכתבה כידוע בשנים 1940-1941, בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, והיא משקפת את מוראות הזמן בארץ ובעולם. היצירה משקפת הן את חרדתו של עם ישראל כולו לנוכח החלטת המפורשת של היטלר ובכירי המפלגה הנאצית לפתוח בהשמדת היהודים, הן את חרדת "היישוב" מפני נפילת תעלת סואץ בידי הנאצים ופלישת צבאו של הגנרל רומל לארץ-ישראל.

למעשה, תחושת הסכנה התחילה לקנן עוד ב-1940, עם כיבוש צרפת בידי גרמניה, והשלטת משטר וישי הפרו-נאצי במושבותיה של צרפת (לרבות סוריה ולבנון). הנהגת המנדט הבריטי הניחה שיש להיערך לקראת פלישה לארץ מן הצפון, ופתחו בהקמת קווי ביצורים. גם ארגון "ההגנה" הכין תכנית שתעכב את הכוחות הגרמניים אם יפלו לארץ. בשנת 1941, עם התקדמותו של רומל בצפון אפריקה, הגו הבריטים את תכנית "המבצר האחרון" (Palestine final fortress) ליצירת קו הגנה באיזורים ההרריים של צפון הארץ. ולא היו אלה צעדים שהעידו על פאניקה מופרזת. ברי, אלמלא נעצרו כוחותיו של רומל ב-1942 על-ידי הקולונל מונטגומרי, היו הגרמנים מגיעים לשערי הארץ, כובשים אותה ומאיימים על קיומו של "היישוב" כולו.¹

ב"שמחת עניים" התלכדו אצל אלתרמן בבת-אחת הן הפחד ששרר ב"יישוב" בעוד הבריטים נלחמים עם צבא רומל בצפון אפריקה, הן הפחד מפני המתרחש באירופה הכבושה על קהילותיה היהודיות הלכודות בציפורני החיה הנאצית. את תחושת המחנק ואין-האוונים אפף אלתרמן בארמוזים המעלים את ההיסטוריה היהודית לדורותיה ואת ביטוייה הספרותיים – בפיוטים ובשירים.

כמי שמצא באותה עת את פרנסתו כעורך לילה וכמתרגמן של ידיעות שהתקבלו בטלפרינטר מסוכנויות הידיעות בעולם, שילב המשורר הצעיר – בשירי "רגעים" שאותם פרסם אז בעיתון "הארץ" שבו הועסק – פרספקטיבות שונות

ומתגוננות: לוקליות ואירופאיות, לאומיות ואוניברסליות, אקטואליות והיסטוריות.

הוא נהג להתבונן בהווה המתהווה דרך הפריזמה של תקדימיו ההיסטוריים, ואפילו הפריהיסטוריים. בתוך כך, הוא שילב ביצירתו – הן בזו הז'ורנליסטית והן בזו ה"קנונית" – את חשכת המאה העשרים ואת חשכת ימי-הביניים, את מלחמת העולם השנייה ואת מסעות הצלב.² הוא הניח בכפיפה אחת את יהדות מזרח אירופה שהייתה שרויה באמונה תמימה ואת יהדות המערב הנאורה, שיצאה את אירופה במנוסת בהלה לאחר עליית היטלר לשלטון (ועלולה הייתה, למרבה האירוניה המרה, ליפול בידי צבא היטלר דווקא בארץ-ישראל שאליה נמלטה כאל מקום מקלט ומחסה).

בשיר "מקרה הכסיל והחכם" הפותח את השער הרביעי מבין שבעת שערי היצירה הגדולה "שמחת עניים", ניתן לראות בדיעבד נבואה מרה על מוראות המלחמה ואירועיה, שבהם נספים בבת-אחת אנשים, נשים וטף: צדיקים ורשעים, עשירים ואביונים, חכמים וכסילים, בני-עוולה וחפים מכל חטא.

מה יקרה אם ינסה אדם להתחכם לגורלו ויבקש להציל את נפשו? ומה יקרה אם יבחר במדיניות של "שָׁב ואל תעשה" עד יעבור זעם? תשובתו הנואשת, אך הֶרְאִלִיסְטִית, של אלתרמן ב"שיר השקר" קובעת: בימים כאלה, אין החכם יכול לבטוח ביכולתו למצוא מוצא מן הצרה, ואף אין להאמין בכלל הבדוק שלפיו "שומר פתאים ה'". בכל מעשיו ומחדליו יעמוד האדם מול דילמות של "אוי לי מיצרי ואוי לי מיוצרי".

אלתרמן עימת כאן שתי תגובות שונות אל מול פני הרעה: התגובה המכוללת והמחושבת של המשכילים שבטחו בכוחם וביכולתם ותגובתם האווילית של בעלי מדיניות בת היענה, שקבו ראשם בחול ואטמו את אוזניהם משמוע. אלתרמן נאלץ להודות ביצירתו שאלה ואלה – מחשבי חשבונות חכמים וזריזים ופטליסטים נרפים – צפויים ברובם לכיליון. היוותרותם בחיים או כיליונם אינם תלויים במידת התבונה ובכשרון היצירתי המושקעים במאמצי ההישרדות שלהם.

ב. אָבְדֵן כִּיּוּנִים ב"שיר השקר"

ב"שיר השקר" הפותח את חלקה השני של "שמחת עניים" לפנינו ארבע אוקטבות (בתים בני 8 שורות), שכל אחת מהן נפתחת בארבע שורות של חריזה מסורגת בדגם א-ב-א-ב שאחריהן באים שני צמד-שורות (couplets). בראשון שבהם מסתיימות השורות במילה "עולם"; בשני מסתיימות השורות בחרוז הלא מדויק "צועקת – שקר", הסוגרות את האוקטבה.³ בשורת הסיום של כל אחת מהאוקטבות – "אָתְּ

יודעת כי שקר, שקר, שקר! מורגשת סטייה ניכרת מן הסכמה הריתמית של השורות שקדמו לה, כדי להקנות לה מעמד מיוחד, שטיבו פתוח לפירושים שונים.

דין הפתים לשקע,
לא דין הפתים לעמוד.
דין העינים לגוע,
לא דין העינים לחמוד.
דין הישן לא לקום לעולם,
ודין הנעור לא לנום לעולם.
לא מפחד, בתי, כי מגיל את צועקת.
את יודעת כי שקר, שקר, שקר!

ישמח הנופל על הרב,
ואבוי לרא מחטא.
ישמח השואל מי בהרב,
ואבוי לשואל מי שופט.
אשרי הנמצא בלי יקום לעולם,
ואבוי לנמלט, איך ינום לעולם?
לא מפחד, בתי, כי מגיל את צועקת.
את יודעת כי שקר, שקר, שקר!

חמה ולבנה ישוטו,
אך זמינו כליל יכהו.
על אבות העורבים יעוטו,
ובניהם עבדים יהיו.
סח האב: לו הבן לי יקום בעולם.
סח הבן: לו כמוך אנום לעולם.
לא מפחד, בתי, כי מגיל את צועקת.
את יודעת כי שקר, שקר, שקר!

אמיץ וזקוף הפרא,
ואחינו בן-לילה שב.
והכה על פנים עד ערב,

וְעַד בְּקֶרֶךְ יִכָּה עַל גֵּב.
וּבְבִקְרָה יִשְׁכַּב לְבָלִי קוּם לְעוֹלָם,
וְכָל הַרוּאָה לֹא יָנוּם לְעוֹלָם.
לֹא מִפֶּחַד, בְּתִי, כִּי מִגִּיל אֶת צוּעָקֶת.
אֶת יוֹדַעַת כִּי שְׁקֶר, שְׁקֶר, שְׁקֶר!

בתנ"ך יש צירופים לא מעטים שבהם נכפלת המילה המובילה, כגון "צִדְקָה צִדְקָה תִרְדָּף" (דברים טז, כ). רק לעתים רחוקות מאוד אפשר למצוא בתנ"ך חזרה משולשת על אותה מילה, כגון בצירופים: "קְדוֹשׁ קְדוֹשׁ קְדוֹשׁ ה' צְבָאוֹת" (ישעיהו ו, ג); או: "אֶרֶץ אֶרֶץ אֶרֶץ שְׂמֵעֵי דְבַר ה'" (ירמיהו כב, כט); או: "אֵל תִּבְטְחוּ לָכֶם אֵל דְּבָרֵי הַשֶּׁקֶר לֵאמֹר הֵיכַל ה' הֵיכַל ה' הִמָּה" (שם ז, ד). פסוק אחרון זה קרוב מן השניים האחרים לשירו של אלטרמן, כי כלולה בו אזהרה מפני השקר. חזרה משולשת כזו (הקרויה בשם "triad") היא על-פי-רוב למטרת הדגשה, אך לעתים היא מצביעה על הצורך הדחוף של הדובר להשמיע את קולו לאלתר כדי להזהיר ולהתריע, ולפעמים היא מעידה על מצבו הנפשי של הדובר שדעתו שנטרפה לנוכח המראות המתגלים מול עיניו, כבמילים "אֵשׁ, אֵשׁ, אֵשׁ!" שביצירתו של ביאליק "מגילת האש", שנכתבה באודסה ב-1905 לנוכח מראותיה של מהפכת הנפל.

רבן שמעון בן גמליאל אמר: "על שלושה דברים העולם עומד: על הדין ועל האמת ועל השלום" (אבות א, יח), שנאמר: "אֱמֶת וּמִשְׁפָּט שְׁלוֹם שְׁפָטוּ בְּשַׁעְרֵיכֶם". (זכריה ח, טז). לעומת זאת ב"שיר השקר" המילה העולם (הנזכרת בשיר שמונה פעמים, וחותרמת בכל אחד מארבעת הבתים את השורה החמישית והשישית) מבוססת על שקר. לפנינו "עולם השקר" – "עלמא דשקרא" – וראו ספר הזוהר (פרשת וישב דף קצב עמוד ב). ספר הזוהר אמנם אינו אומר זאת במפורש, אך מתוך שהוא קורא לעולם הבא בשם "עלמא דקשוט"; קרי, "עולם האמת", הסיקו המקובלים שהעולם הזה הוא "עלמא דשקרא".

הצירוף המשולש "שְׁקֶר, שְׁקֶר, שְׁקֶר!" אינו מצוי בתנ"ך ובארון הספרים של מקורות עם ישראל, אך אלטרמן יכול היה לפגוש אותו בפליטון של יליג "אני יִשָּׁן ולבי ער" שניצב בראש קובץ הפלייטונים שלו "צלוחית של פליטון"⁴. דוברו של פלייטון זה הוא מת-חי (כמו הגיבור הראשי של "שמחת עניים") שאינו יכול לפתוח את פיו ולשאת את דברו, כי דברי הדיבה האיזמים על עמו שהגיעו לאוזניו היכוהו בהלם ובאלם.

לבי ער ואני שמעתי דבת רבים מעוללים עלילות ברשע על עם ה' ועל בית ישראל כי חברים המה לאנשי משחית. ידעתי כי הדבה הרעה הזאת דמות לה כדמות חמת נחש הנושך עקבי איש וארסו הולך ומתפשט בכל האברים, ויבוא רקב בעצמי ותחתי רגזתי, ובכל אות נפש חפצתי לנתק חבלי שנה מעיני ולהרעים בקול גדול על המלשינים, מפיחי ארץ בשקריהם לאמר: "שקר שקר אתם דוברים על גוי צדיק שומר אמונים ותפל אתם טחים על בית ישראל כולו!"

גם ב"שיר השקר" הקול הדובר עומד המום מול דברים נוראים הנאמרים על בני עמו ומול מעשים נוראים הנעשים נגדו, והוא שרוי באבדן כיוונים המשתק אותו כליל. אָבדן הכיוונים (דיסאוריינטציה) נגרם לו מחמת היותו שרוי בעולם פנטסמגורי, שבו מוטחות לידו אמתות שונות, הסותרות זו את זו, ואין לו אף לא אמת אחת שניתן לסמוך עליה.

במחלוקת הנערכת מולו, כל צד בטוח שעמו תמות חכמה, ומשמיע את האמת שלו כאילו אין בלתה, בנימה של פוסק הלכה. אחד קם וטוען: "דין הַבְּתִיִּים לְשִׁקְעַ"; אך מיד קם לו בר-פלוגתא הטוען נגדו: "לא דין הַבְּתִיִּים לְעִמּוּד". האקסיומות הללו מובאות בבית הראשון של "שיר השקר" בתבנית התחבירית של לשון חכמים, כאילו מדובר בפסיקה הלכתית בנוסח "שולחן ערוך" או ספרי שו"ת ("דין הנוטע עץ בשבת בשוגג", "דין הבא במחתרת", "דין ההולך במדבר בשבת", "דין המביא גט בחוצה לארץ", וכיו"ב ניסוחים הלכתיים חד-משמעיים).

האישה, בת-ישראל (שאליה פונה הקול הדובר בכינוי "בְּתִי"), יודעת שכל האקסיומות האלה, שאנשים שונים משמיעים אותן לפני מתוך שכנוע עמוק, בשקר יסודן. האמת אינה מצויה באמירה הגורפת, הפוסלת את האמת החלקית של הצד השני כעפרא דארעא. תחושה של מיאוס מן העולם השקרי, שאיבד דרך-ארץ ונימוס, השתרר במחצית הראשונה של המאה העשרים בכל אתר ואתר. יצירתו של אלתרמן משנת 1941 התפרסמה עשרים שנה בדיוק לאחר שיצא לאור ספרו השמיני של ו"ב ייטס שבו נכלל שירו הנודע "The Second Coming", ובו השורות:

Everything falls apart, the centre cannot hold,
Mere anarchy is loos'd upon the world.

("הכל קורס; ציר העולם נשבר; / תִּבֵּל – זִיְרָה לְתֵהוּ מִשְׁתַּלַּח"; מאנגלית: ז"ש)

ההכרה בצורך בפרשנויות אחדות לאותה מציאות עצמה אופיינית לשנות מפנה המאה העשרים – לתקופה שבה נתערערו רבות מן הוודאויות המוצקות של העבר. ירשו אותן אמתות אקסיומטיות, ברורות ונחרצות, שבשקר יסודן.

מדוע יפתח משורר לאומי כדוגמת נתן אלתרמן את שירו המשקף את שעותיו הקשות של העם בתקופה של אנרכיה ואבדן כיוונים, דווקא בקביעת חוק "גאולוגי" או "הנדסי" בדבר קצם הבתים? אין זאת כי הדברים מכוונים בעיקר אל יושביהם של הבתים, כמו בצירופים כדוגמת "בית יעקב" או "בית יוסף" (כבפסוק "וְהָיָה בֵּית יַעֲקֹב אִשׁ וּבֵית יוֹסֵף לְהִבָּה וּבֵית עֵשָׂו לְקֶשׁ וְדָלְקוּ בָהֶם וְאֶכְלוּם וְלֹא יִהְיֶה שְׂרִיד לְבֵית עֵשָׂו כִּי ה' דָּבָר"; עובדיה א, יח). בפתח השיר משתקפות אפוא שתי עמדות שונות ביחס לעתיד העם: העמדה הדפיטיסטית המנבאת את ירידת העם מעל במת ההיסטוריה בעקבות החלטת הצמרת הנאצית להשמידו עד אחד, מול העמדה המאמינה ב"נצח ישראל" ובתבוסתם הצפויה של אויביו.

הבית הראשון, כמו כל ארבעת בתי השיר, מסתיים באמירה המעלה על הדעת פסוקים ממזמורי תהילים, כגון "עֲבְדוּ אֶת-יְהוָה בְּיִרְאָה וְגִילוּ בְּרַעְדָּה" (ב, יא), או "יִרְאָה וְרַעַד זָבֵא בִּי" (שם נה, ו). בספריי על אלתרמן השתמשתי לא אחת בצירוף "בחיל ובגיל"⁵, שאינו מצוי בארון הספרים של מקורות התרבות העברית, אך כאן הוא מתאים במיוחד לנוכח שורות הסיום של כל אחד מארבעת הבתים:

לא מפחד, בתי, כי מגיל את צועקת.

את יודעת כי שקר, שקר, שקר!

הבית השני של "שיר השקר" מלמד איך בעת כזאת נהפכות כל האמתות עד כי ישנם אנשים הבוחרים מרצון במוות, ובלבד שלא להיות עדים לתמונות הזוועה המתחוללות סביבם ("שִׁמְח הַנוֹפֵל עַל חֶרֶב"). הדברים מזכירים את תמונות החורבן הנוראות המתוארות בספר ירמיהו, אחרי התנערות האל ממחוייבותו לעמו: "אֵין נִפְשֵׁי אֶל הָעַם הַזֶּה שֶׁלַח מַעַל פָּנָי וַיֵּצְאוּ: וְהָיָה כִּי יֹאמְרוּ אֵלַיךְ אָנָּה נֵצַא וְאִמְרָת אֵלֵיהֶם כֹּה אָמַר ה' אֲשֶׁר לַמָּוֶת לַמָּוֶת וְאֲשֶׁר לַחֶרֶב לַחֶרֶב וְאֲשֶׁר לְרַעַב לְרַעַב וְאֲשֶׁר לְשָׁבִי לְשָׁבִי" (טו, א-ב). אחד הפסוקים מתאר את אומללותה של אם לנוכח המצב הנואש: "אִמְלָלָה יִלְדָת הַשְּׁבַע נִפְחָה נִפְשָׁה בָּא שְׁמִשָּׁה בְּעַד יוֹמָם בּוֹשָׁה וְחִפְרָה וּשְׂאֲרֵיתָם לַחֶרֶב אֶתָּן לַפְּנֵי אִיבֵיהֶם נָאִם-ה'" (ירמיהו טו, ט). בעת כזאת מתהפכות היוצרות: מצבה של עקרה טוב ממצבה של אם לשבעה בנים.

המדרש הרחיב בתיאור הטרגדיה שבאה על ירושלים והחרדה שתקפה את תושביה בעת החורבן: "אמר ירמיהו כשהייתי עולה לירושלים נטלתי עיני וראיתי אשה אחת יושבת בראש ההר, לבושיה שחורים ושערה סתור, צועקת מבקשת מי

ינחמנה, ואני צועק ומבקש מי ינחמני. קרבתי אצלה ודברתי עמה [...] ענתה ואמרה לי, אינך מכירני, אני היא שהיו לי שבעה בנים, יצא אביהם למדינת הים, עד שאני עולה ובוכה עליו הרי שניבא ואמר לי **נפל הבית על שבעה בניך והרגם**, איני יודע על מי אבכה ועל מי אסתור שְעָרֵי. [...] ענתה ואמרה לי: אני אמך ציון, אני היא אם השבעה, שכן כתב אומללה יולדת השבעה" (פסיקתא רבתי איש שלום, פיסקא כו). במצב כזה, קובע שירו של אלטרמן, אוי לאדם שמילט את עצמו והציל את נפשו, כי התמונות תרדופנה אותו עד יום מותו וחיי לא יהיו חיים.

הבית השלישי של "שיר השקר" מלמד על אותן אמיתות יסוד (general truths), שאינן משתנות. "חֲמָה וּלְבָנָה יְשׁוּטוּ" כסדרון, כבכול יום, אך הסדרים החברתיים ותורת המוסר משתבשים לחלוטין: ימיו של העם כהים כלילה שחור גם כשבשמים מאירה השמש, והדברים מזכירים את דברי המחאה של ביאליק לנוכח מראות הזוועה בשירו "בעיר ההרחה" ("הַשְּׁמֶשׁ זָרְחָה, הַשֶּׁטֶה פָּרְחָה וְהַשׁוֹחֵט שְׁחָטִי").

שירו הקצר של אלטרמן "הנה העצים במלמול עליהם", הפותח את חלק ד' של "כוכבים בחוץ", מכיל בתוכו הכרזה "אַרְס-פּוּאֵטִית" אוקסימורונית ורצופת פרדוקסים בדבר רצונו של המשורר לחרוג אל מעבר למילים ולהגיע אל לבם ואל לבתם של עצמים אינדיפרנטיים כמו העצים והאבנים. וכאן הביע אלטרמן את תדהמתו לנוכח האינדיפרטיות של הטבע: לא קל לראות איך החמה והלבנה שטות בשמים כסדרון בעוד שכל החוקים מופרים. לא קל לראות מצב שבו ימיו של עם אחד כמוהם כלילה קודר וחשוך, כשכל האנושות רואה את אורה של השמש הברה. עֲצָמָה מִיּוֹחַדָּת יֵשׁ לְבֵית הַרְבִּיעִי הַמַּעֲמָת אֶת הָעַם עִם אוֹיְבוֹ, הַפְּרָא הַפְּגָנִי הַנִּיצֵב זְקוּף מוֹל הַיְהוּדִי הַמּוּבָס וְהַמּוֹכֵחַ. הַרּוּמְנִטִיקָה הַתְּרַפְקָה עַל הַפְּרִימִיטִיבִיזְם, וְעָרְגָה בְּנוֹסְטִלְגִיָּה אֶל רַעִיּוֹן "הַפְּרָא הָאֲצִילִי" (bon sauvage) – מוֹשֵׁג שְׁאוֹתוֹ יִיחַסוּ רַבִּים בְּטַעוֹת לְרוֹסוֹ, הַגַּם שְׁמוֹשֵׁג זֶה הוֹפִיעַ בִּיצִירַת גִּיּוֹן דְּרִיידֵן כַּמֵּאָה שָׁנִים לִפְנֵי "אַמְיִלִי" שֶׁל רוֹסוֹ. הַפְּרָא בְּשִׁירֵי "כּוֹכְבִים בַּחוּץ" אִינוֹ "הַפְּרָא הָאֲצִילִי", שֶׁנִּשְׁאָר בְּתַמִּימוֹתוֹ וְלֹא נִסְתָּאֵב עַל-יְדֵי הַצִּיּוּוִילִיזַצִּיָּה הַמַּעֲרָבִית. הַפְּרָא מִיַּעֲרוֹת-הָעֵד בְּשִׁירֵי אֶלְטֶרְמָן הוּא בְּדֶרֶךְ-כֹּלֵל גִּלְגּוּלוֹ הַקָּדוּם שֶׁל הַפְּרָא הַטְּבִטוֹנִי הַפְּגָנִי הַמֵּאִיִּים עַל הָאֲנוּשׁוֹת לְהַאֲבִידָה (וְאִכּוֹן, בִּ"שִׁיר הַשְּׁקֵר" הַ"פְּרָא" בְּשׁוּרָה 25: "אַמְיִץ וְזְקוּף הַפְּרָא" – הוּא הַקְּלִגְס הַנֵּאֲצִי הַמְּכַח אֶת "אַחִינוֹ" וּמְשַׁלֵּט בְּעוֹלָמֵנו אֶת חוֹקֵיוֹ שֶׁל עוֹלָם הַשְּׁקֵר). בְּשִׁירֵי "כּוֹכְבִים בַּחוּץ" הַחֲזָרָה אֶל הַטֶּבַע וְאֶל הָאֲדָמָה הִיא תְּכּוּפוֹת חֲזָרָה אֶל הָאֲטוּוִיזְם הַמֵּאִיִּים, הַמְּטִיל צֶל כְּבֵד עַל הַחַיִּים הַמוֹדֵרְנִיִּים וְגוֹרֵר אֹתָם אֶל "יָמוֹת הַיָּאֵב הָאֲבֹדִים".⁶

שירי אלטרמן אינם יוצאים מהנחה מוקדמת שלפיה טבע האדם טוב מיסודו. אין בהם נהייה אחר הפראי והפרימיטיבי, כי אם רתיעה ופחד מפניהם. מתוך

שורותיו של שיר כדוגמת "אל הפילים" ניתן להבין שדווקא לאחר שהעולם הוצף באורה הלבן של התבונה והגיע לשיא הקדמה, שוב מרימים את ראשם הכוחות הסטיכיים הפרועים של הגיונגל, מאיימים להביא עליו שואה והרס ולהחזירו אל ימי בראשית. כלולה כאן, כך נראה, נבואה מרה, ערב מלחמת העולם, בדבר התפרצות ה- *furor teutonicus* – הפיכתו של עדר ממושמע, נבון ותרבותי, לערב-רב של חיות פרא זורעות הרס ובדבר הפיכתו של מיתוס האדמה של הגרמנים ל"שדה" של קטל וקבורות. "שָׁבוּ, שָׁבוּ יְמֵי נִפְלוּנְנוּ", מקונן שירו של אלתרמן "לורליי" (משירי "רגעים"); קרי, לעולמנו המודרני הגיעה שוב אותה תקופת פרא קדומה, אפלה וקודרת, שביססה את המיתוס הטבטוני השבטי שלה על הסיסמה "דם ואדמה" (*blut und boden*).

רבים משירי "כוכבים בחוץ" מלמדים שאלתרמן חשש פן ידרדרו המשטרים האפלים של הפיהרר והדוצ'ה את העולם אל חשכת ימי-הביניים, או גרוע מזה, אל ימיה הברבריים של הפרהיסטוריה: ימיהם של שבטי הפרא שהתגוררו ביערות-העד. הקובץ "כוכבים בחוץ" עשיר בשירים המתרחשים כביכול על רקע ימי-הביניים וכן בשירים על פראי השבט שביער. אין לפנינו התקסמות מן "הפרא האציל", אלא חשש מן האקטוויזם שעתיד לחזור אל העולם על-ידי פֶּגְנִים גרמנים שעטו על עצמם חליפה ועניבה. שירים אלה מביעים בעקיפין את החשש פן ירימו הכוחות הסטיכיים והפרועים שוב את ראשם, ויחשיכו את אור השמש. שירי אלתרמן שנכתבו במרוצת שנות השלושים מלמדים כי מחברם הבין היטב כי הכוחות הפֶּגְנִים החדשים של המשטרים הטוטליטריים עתידים להתפרץ, ולהביא על העולם הרס וחורבן – להלבישו במסכת הצבעים של השבט הפרימיטיבי הקדום ולהוריד לטמיון הַשָּׁגִים רבים ומופלאים של רוח האדם.

אך יש לזכור את שני אגפיה של המשוואה שָׁבָה נאמר בנשימה אחת: "אַמִּיץ וְזָקוּף הַפָּרָא, / וְאַחִינוּ בֶן-לֵילָה שָׁב". ברקע הדברים עומד המעשה בר' אלעזר בן עזריה ששָׁעָרוּ הַפֶּךְ שָׁבָה, מעשה נס, בֶּן-לֵילָה, והכשיר אותו לתפקידו המכובד (ברכות כח, ע"א). כאן, שום נס אינו קורה: היהודי ("אַחִינוּ") הופך שָׁבָה בֶּן-לֵילָה, לנוכח האסון שבא להחשיך עליו את עולמו. ובמאמר מוסגר: אלתרמן רמז למעשה זה בר' אלעזר בן עזריה גם במהופך, בתארו את התמורה העוברת על עם זקן ההופך לצעיר בשיר "ובחורף ההוא", משירי "עיר היונה": "עַם זָקֵן בְּהֵיזוֹת פְּנֵי הָאֵשׁ הַגְּלוּיִים / מְאִירִים אֶת נוֹפְלָיו, נְחֻשְׁפִים פְּנֵי עֶלְם [...] בְּעוֹד רֹאשׁ נְעָרִים בְּלִילוֹת הוֹפֵךְ שָׁב / וְשֶׁבֶת הָאֵמָה מְשַׁחֲרָה בֶּן עָרֵב". נערים היושבים במשלטים ונושאים בעול ההגנה של היישוב ראשם מלבין מדאגה, או צונח ללא רוח חיים על גדרות התיל, בעוד שעמם השָׁב מְחַדֵּשׁ את ימיו ואת עלומיו כמקדם.⁷

ג. שיר ראשומוני

"שיר שקר" הוא שיר הקורע את הלוט מעל המבדים המעמעמים על האמת וההופכים גם את השקרים המוסכמים ל"אמת". הפוליטיקאים המפיצים את "אמתותיהם" השקריות עושים כן גם מתוך אינטרסנטיות וגם מתוך בורות. שירו של אלטרמן מראה לאיזה מבוך נקלע אדם כאשר מכל עבר הוא שומע אמתות הסותרות זו את זו. השיר הוא חלק מיצירה המקיפה את כל המעמדות: למן העני החשוב כמת ועד למקבלי ההחלטות ולקובעי המדיניות היושבים ב"חלונות הגבוהים", והוא חושף את השקר שבכל אגפי החיים.

למרבה הפרדוקס, "שיר השקר" הוא שיר על האמת: על הניסיון לזהות את האמת בעולם שכולו מרמה, סילוף, הונאה. בעולם כזה, שבו שלטת היחסיות וגם החדשות הנשמעות בו מכל עבר מפוקפקות הן ("fake news"). במצב כזה, אומר שירו של אלטרמן, אין לאדם פן יציב אחד שעליו יוכל לסמוך ולתלות את יהבו. על כל אדם לפקפק בכל אמירה שהוא שומע, להצליב אמתות שונות בטכניקה ראשומונית שתסייע לו להתקרב אל אמת יציבה כלשהי.

את הכינוי הז'נרי "ראשומון" נהוג להעניק, כידוע, ליצירות רב-קוליות ("פוליפוניות", בלע"ז), שבהן כלולות כמה וכמה אמירות, המושמעות מפי גיבורים שונים, המציגים במקביל אותה תמונת מציאות עצמה, איש-איש בדרכו שלו ומזווית הראייה שלו. הפרגמנטריות של כל עדות ועדות, הסתירות המתגלעות בין עדות אחת לחברתה, חוסר המהימנות של אחדים מהעדים - כל אלה מותירים בידי הקורא משימה נכבדה של "מילוי פערים". הקורא נתבע לאחות את חלקי הטקסט השונים לכלל תמונה קוהרנטית, אמתית או מדומה, שמידת קרבתה אל התמונה האובייקטיבית, אם אכן יש בנמצא תמונה כזו, תישאר לעולם תעלומה בלתי-פתורה. ה"ראשומון" הן אינו מעמיד לרשותנו דיווח מלא מפי מספר כל-יודע, המאציל מסמכותו והמעניק לקוראיו את "פתרון החידה".

וכך, קוראים שונים ישלימו בעיני רוחם תמונות-מציאות שונות, כל קורא לפי מזגו ורקעו. ז'אנר ה"ראשומון" אינו מבוסס אפוא אך ורק על ריבוי קולות הוא אף מוליד, בסופו של עניין, ריבוי של תגובות ושל תובנות. הראשומון הוא-הוא הז'אנר בה"א הידיעה של המאה העשרים, מאה שנתערערו בה רבות מן הוודאיות המוצקות של העולם הוויקטוריאני ההיררכי (עולמם של "אדונים ומשרתים", "אבות ובנים", "אימפריות וקולוניות" ועוד כיוצא באלה סדרים הייררכיים ברורים ונחרצים), כדי להמירן בתמונת-עולם יחסית ומפוררת.

לא מפליאה היא העובדה שמי שקדם לכולם ביצירת "ראשומון" בתחומי השירה היה נתן אלטרמן, מחברם של מחזות מקור מורכבים ומתרגמם של מחזות-מופת מספרות העולם, ביניהם מחזה מאת פירנדלו ("הערב אימפרוביזציה").

מחזה אחר של המחזאי האיטלקי נודע נושא את הכותרת "כל אחד והאמת שלו", וכותרת זו הפכה לסיסמת-היסוד של מחברי "ראשומונים" מכל הסוגים והסוגות (בני-דורו של אלטרמן – לאה גולדברג ומנשה לוי – תרגמו מחזות אחרים של פירנדלו, אך אלטרמן הקדים את כולם בכתיבת שירים ראשומוניים). היה זה אלטרמן שערבב בשירי "שמחת עניים" נקודות תצפית של דוברים שונים ובשירי "עיר היונה" ערבב רסיסי מציאות בפי דוברים שונים (לא אחת, בפי דוברים מוזרים ומהופכים כגון "חרב הנצורים"), כדי לבנות באמצעותם תמונת-מציאות קוהרנטית ומפוררת כאחת.

להערכתך, הבת (על זהותה הלאומית יש השערות שונות בקרב פרשני "שמחת עניים") צועקת מגיל כי סוף סוף ניתן לה לפרוק את השקרים מעל לְפָה, ולהתקרב אל האמת. הבת אפופה כאן בערפל סמיך ובתוכו עפות מצד לצד אמתות סותרות. היא רואה איך כל אחד מושך לאמת שלו, המנוגדת תכלית ניגוד לזו של עמיתו. ואולם, בעוד ששקרים רבים מתחזים לאמת, יש "אמתות" שעליהם כל אדם בר-דעת יודע בוודאות שבשקר יסודם, והוא לא ייתן לקרוא ליום "לילה". שמחתה של הבת נובעת כמדומה מן ההכרה שמציאות הבנויה כולה על שקר לא תאריך ימים, וכדבריו של אברהם לינקולן משנת 1887:

"You can fool all of the people some of time; you can fool some of the people all of the time, but you can't fool all the people all the time."

"תוכל לשטות למשך זמן-מה בכל הציבור, תוכל לשטות בלי-הרף בחלק מהציבור, אך לא תוכל לשטות בלי-הרף בכל הציבור כולו".

המתחכמים ואוהבי השעשועים אומרים: לשקר אין רגליים! לאות שי"ן שבמילה "שקר" יש שלוש רגליים, אך היא הופלה ורגליה ההפוכות תלויות באוויר, לקו"ף יש רגל אחת, וגם לרי"ש יש רגל אחת בלבד. יוצא אפוא, שסיכוייו של השקר לעמוד על רגליו לאורך זמן אינם רבים. לעומת זאת, לאמת יש אותיות יציבות העומדות על כן, ומכאן שרבים הם סיכוייה של האמת לנצח את השקר ולמוטט את מעמדו. ניתן לראות ב"שיר השקר" עוד אחת מן הפרוגנוזות של אלטרמן, שהבין היטב שמציאות מדינית הבנויה על שקרים כה בוטים, כמו אלה שבבסיס "תורת הגזע" ורעיון "הפתרון הסופי", לא יאריכו ימים כי "שֶׁרֶשׁם בְּמֶק יִהְיֶה וּפְרָחֶם פְּאָבֶק יַעֲלֶה".

הערות:

1. על "שמחת עניים" נכתבו מאמרים וחיבורים לא מעטים. המקוריים והחדשניים שבהם הם ספרו של בועז ערפלי, "עבותות של חושך: תשעה פרקים על 'שמחת עניים' לנתן אלתרמן", תל-אביב תשמ"ג; וספרו של עוזי שביט "לא הכל הבלים והבל: החיים על קו הקץ על פי אלתרמן", תל-אביב 2007.
2. על בלדות האימה הקודרות שחיבר אלתרמן בתקופה שבין "כוכבים בחוץ" (1938) ל"שמחת עניים" (1941), המלחימים תמונות מאשכנז הביניימית עם תמונות מגרמניה המודרנית, נכתב בפעם הראשונה בספרי "עוד חוזר הניגון: שירת אלתרמן בראי המודרניזם", תל-אביב 1989, עמ' 267 – 272. הספר כלול באתר www.zivashamir.com בקטגוריה "ספרים להורדה".
3. עוזי שביט במסתו "חרוז ומשמעות בשירת אלתרמן" (הכלול בספר 'הפואמה המודרניסטית ביצירת אלתרמן' בעריכת זיוה שמיר וצבי לוז; מאמר זה נכלל ב"שמחת עניים: מסכת' בעריכת עלי אלון ויריב בן-אהרן)
4. את הצירוף המשולש "שֶׁקֶר, שֶׁקֶר, שֶׁקֶר!" יכול היה אלתרמן להכיר גם מתוך מאמרו של אלתר דרויאנוב "נְשֶׁרָה שֶׁל אֵירוֹפָּה", המתאר את אירופה כזונה בלה המתערטלת עד למעמקיה מול כולם ומגלה את פרצופה האמיתי שכולו שקר: "והרי היא לפנינו בכל עצם יפי מערומיה: פה פתוח כקבר, מלתעות פריץ-חיות, עינים מזרות הוות-נפש, בת-צחוק של ערמת-נחש, וכולה, משערות-ראשה ועד פרקי-אצבעות רגליה, אומרת: **שקר, שקר, שקר**" (המאמר מצוי בערך דרויאנוב ב"פרויקט בן יהודה").
5. בחרתי בצירוף "בחיל ובגיל" בהקשר האלתרמני בספרי "על עת ועל אתר" (תל-אביב 1999), עמ' 221; "הלך ומלך" (תל-אביב 2010), עמ' 123; "כלניות" (תל-אביב 2022), עמ' 308.
6. כבמילים החותמות את שירו הגנוז "בעת שופר – לאם" ("כתובים", ה, גיל' לה [רכה], כ"ב באב תרצ"א [6.8.1931]), עמ' 1; נדפס שוב בתוך: נתן אלתרמן, "שירים 1931 – 1935", תל-אביב 1984, עמ' 26 – 32). בשיר זה הטעים אלתרמן בפעם הראשונה את הרעיון יש ערכים כמו אהבת אם לפני-בְּטָנָה שאינם מזדאבים ומסתאבים גם בתקופה של מלחמה והרס.
7. והשוו לדברים שבספרי "על עת ועל אתר" (תל-אביב 1999), עמ' 223 – 224.

